

Servitud pagesa a la Catalunya medieval

Paul Freedman*
Universitat de Yale

Rebut 24 març 2012 · Acceptat 20 maig 2012

RESUM

L'article presenta una visió del serfs baixmedievals a la Catalunya Vella, coneguts com a remences, que eren pagesos lligats a la terra que ocupaven i al seu senyor, els quals s'havien de redimir de la servitud per tal d'obtenir la llibertat i moure's a un altre territori. També estaven subjectes a uns pagaments considerats degradants anomenats mals usos. Els temes principals d'aquest article són l'origen d'aquesta condició, les raons per les quals només afectava una part del Principat de Catalunya i els orígens de la revolta remença de 1462-1486.

PARAULES CLAU: remença, serf, Catalunya Vella, pagesos, senyors, tinença de la terra

LA PECULIAR NATURALSA DE LA SERVITUD CATALANA

De 1462 a 1472 i novament de 1484 a 1486 els serfs de la Catalunya Vella (els territoris que es troben a l'est del riu Llobregat) es van rebel·lar contra els seus amos. Les seves demandes es van centrar en el que s'havien convertit en els llaços consuetudinaris amb els senyors, els quals els mantenien legalment privats de llibertat, subordinats no tan sols pel fet de ser pagesos i pel fet de pagar rendes a l'amo. Una de les queixes principals era l'obligació de pagar una redempció per tal de dissoldre el vincle que tenien amb l'amo si volien abandonar l'habitatge i ser considerats lliures. Aquesta obligació representava un llaç servil a la terra que conreaven i una dependència personal cap al senyor que es transmetia hereditàriament. Si un pagès o un dels seus fills desitjava canviar de senyor o traslladar-se a un altre lloc, primer havia de pagar la manumissió al senyor. Aquesta suma, de vegades substancial, que en llatí s'anomenava *redimentia*, va donar nom a una categoria particular de pagesos coneguts com a *homines de remença* —una barreja de llatí i català—, i en català modern com a remences (en singular, remença).¹

La prolongada revolta de finals del segle xv es coneix com a Guerra dels Remences. És un esdeveniment fonamental de la història catalana, així com també de l'europea, perquè representa un exemple rar d'insurrecció camperola contínua i, en última instància, reeixida. La Sentència arbi-

tral de Guadalupe, un decret reial expedit pel rei Ferran II l'any 1486, va abolir la majoria d'imposicions senyorials opressives.² En efecte, la servitud va acabar i, a canvi, s'havia de pagar una compensació econòmica als senyors els fons de la qual havien de ser recaptats per les comunitats pageses. A més de la multa de redempció, els pagaments tradicionals i excessius ara abolits incloïen exigències senyorials ocasionades per la mort d'un pagès sense hereu mascle (*ei-xorquia*), l'adulteri de la dona (*cugucia*), la mort sense un testament vàlid (*intestia*), mals produïts pel foc (*arsia*) i una multa per casament (*ferma d'espoli*). Aquestes exaccions constituïen uns drets senyorials coneguts conjuntament com a mals usos i és indicatiu de la seva representació legal i social el fet que, d'una banda, es poguessin considerar consuetudinaris (sancionats pel temps i pel lloc), i d'una altra banda, violacions de la conducta ètica normal (essencialment «dolents» per naturalesa).

Abans de la Sentència arbitral de Guadalupe, els senyors mantenien altres drets opressius sobre els pagesos que no eren lliures. El més significatiu, juntament amb els mals usos, era que els senyors podien maltractar els pagesos sense cap interferència del rei o de les corts reials. L'anomenat *ius maletractandi* era també un privilegi legal i clarament injust i potser més flagrant que els mals usos. També va ser abolit pel decret de 1486 que va acabar amb la Guerra Civil catalana. És important emfatitzar no solament la varietat d'exaccions que requereien sobre els remences, sinó també que la seva subordinació era transmesa als hereus i als altres descendents i només podia ser trencada per manumissió.

L'experiència catalana va ser única, com ja hem dit, pel fet que els pagesos serfs van ser capaços d'aconseguir, per mitjà de la insurrecció, una abolició oficial de la servitud.

* **Adreça de contacte:** Paul Freedman, Department of History, Yale University, 320 York Street, P.O. Box 208324, New Haven, CT 06520-8324. Tel. (203) 432-1399. E-mail: paul.freedman@yale.edu

Arreu les revoltes pageses van ser reprimides brutalment i completa, com a Hongria el 1515 o a Alemanya el 1525, o van ser sufocades tot i que aconseguiren alleugerir les imposicions, com a Anglaterra després de la fracassada revolta de 1381. Així, Catalunya no va ser gens excepcional en el fet de tenir una revolta pagesa enmig de l'agitació social tumultuosa que hi va haver després de la pesta negra de 1348, la qual va matar una part substancial de la població. El que va ser realment inusual és la persistència camperola durant més d'un segle (les reivindicacions començaren a agafar forma a la dècada de 1380) i el reeiximent final.

Catalunya compartia amb gairebé la resta d'Europa un sistema de cultiu de la terra i un ordre social segons els quals el treball pagès enriquia una elit dominant de nobles, clergues, mandataris i, amb el temps, els nivells més alts de la burgesia urbana. A tot el continent, un gran grup de pagesos treballaven la terra tant per a la pròpia subsistència com per al benefici dels senyors. Només hi havia unes poques regions geogràficament remotes on el control dels espais rurals no era exercit per una elit militar, eclesiàstica o comercial.³ El territori que més tard seria Suïssa estava format per confederacions de pagesos lliures. Altres àrees privilegiades amb llibertat eren Dithmarschen, al nord d'Alemanya, i el sud de Dinamarca, i en alguns aspectes Andorra, que sota dues jurisdiccions, la del bisbe d'Urgell i la del comte de Foix, era capaç de maniobrar entre les dues.⁴ Però a la major part d'Europa, en el període comprès entre 1200 i 1500, hi havia pocs pagesos que no depenguessin d'alguna mena d'extracció senyorial del seu treball o de les seves possessions.

Al segle XIII, el camp de la Catalunya Vella estava dividit en *mansos*, unitats de cultiu que s'assemblen conceptualment al mas o masia actuals, però que també eren unitats de control dels senyors, els fonaments del que s'anomena «feudalisme» o «règim senyorial».⁵ És característic d'aquesta època l'enorme importància de l'agricultura com a font de riquesa fins i tot en comparació amb altres formes de comerç i indústria a Barcelona o amb altres formes de comerç o de manufactura. Els ingressos agrícoles estaven en mans d'una aristocràcia els drets de la qual s'estenien més enllà de llogar la terra als pagesos, ja que incloïen un control jurisdiccional. Encara que els governants de Catalunya tendien a ser prou poderosos en comparació amb altres zones d'Europa, no eren els únics que controlaven la llei o la força militar. El panorama de castells que encara domina Catalunya és un llegat d'una era en què el domini aristocràtic del territori era exercit per la intimidació militar i per la competència entre els membres de la classe alta privilegiada.

Amb la fragmentació de l'autoritat política, els senyors van exercir sobre els pagesos drets que combinaven el que considerariem lloguer i impostos, esborrant la diferència entre autoritat pública i propietat privada. Els senyors obtenien ingressos dels pagesos de tres maneres bàsiques: treball, productes i diners. L'obligació del pagès envers el senyor era una forma de lloguer, però anava molt més en-

llà de la moderna noció de terratinent i arrendatari. El pagès estava obligat a treballar les propietats del senyor uns determinats dies a l'any (una obligació més característica de zones del nord d'Europa com Anglaterra que no pas de Catalunya). El més habitual era que el pagès hagués de pagar un percentatge del que cultivava. Això podia ser tant com la meitat del blat i/o del vi i diverses quantitats d'altres productes agrícoles com ara aviram, porcs o ous. Els acords habituals incloïen un pagament conegut com a *tasca*, que consistia en una onzena part del producte, i també un suplement d'un dissetè conegut com a *braciaticum*, però la part del senyor podia ser molt més alta en parcel·les de producció intensiva com les vinyes. S'hi han d'afegir els percentatges extrems com el delme, que es pagava a l'Església. El pagès estava tan lligat a aquest sistema de mercat que també se li podien exigir diners per diversos pagaments com els que simbolitzaven el control del senyor (*census*) o els mateixos abonaments de redempció. A més, hi havia diverses formes de monopoli senyorial que incloïen prohibicions d'activitats (com la caça) o el requisit que el blat fos mòlt al molí del senyor (a canvi d'una quota) o que el pa es cogués al forn del senyor (també a canvi d'una suma).

La presència de tants tipus diferents de drets i el fet que mai no es van estandarditzar significava que els senyors podien inventar-se noves exaccions. Així, les fonts parlen de *toltes et forcies*, que són pagaments que s'exigien o es cobraven sense cap raó legítima o fins i tot pseudolegítima, simplement per la força coercitiva. Aquí el poder arbitrari desbordava.

Atesa la natura onerosa del règim senyorial, sorgeix la pregunta següent: què distingia els remences dels pagesos lliures? En termes generals, la càrrega del règim senyorial va caure sobre tots els camperols, però era més opressiva per als remences.⁶ Això no vol dir, però, que els remences fossin sempre els més pobres, ni que no tinguessin control sobre les seves vides. Al nord-est de Catalunya, per exemple, el sistema remença era molt generalitzat i una proporció més gran de pagesos estava més subjecta a un estatus servil que en d'altres llocs, però n'hi havia que tenien extenses propietats i mitjans econòmics considerables malgrat que la seva situació legal era humil.⁷ La conservació de molts documents de redempció d'aquesta zona demostra tant la força del sistema remença com la capacitat dels pagesos d'adquirir mobilitat dins del territori.⁸

El règim senyorial i la societat feudal, dels quals van ser el motor econòmic, tendiren a transferir la riquesa de la mà d'obra dels camperols als projectes de l'elit, però per descomptat que no va ser l'únic sistema econòmic en la història del món que treballà en benefici d'una minoria privilegiada. Això va permetre un cert grau de mobilitat social ascendent i de fortuna individual, especialment dins el clima econòmic expansiu dels segles XII al XIV.⁹ Els pagesos van tenir oportunitats per al seu propi benefici, com el control directe sobre la terra —de la qual els amos eren generalment propietaris absents—, la dificultat de l'aplicació d'aquelles quotes complicades que van afectar cada mas o

cada pagès de manera diferent, o la necessitat d'ingressos dels senyors per a sostenir les despeses militars i quotidianes, tot sovint ruïnoses. Particularment, a les zones properes a Barcelona i a d'altres ciutats pròsperes, la terra es podia convertir en una inversió i no tan sols en una font d'ingressos senyorials. Hi havia formes de tinença en què els pagesos podien obtenir un control efectiu sobre la subdivisió d'una terra cada vegada més valuosa. El propietari aristòcrata obtenia un ingrés estable, mentre que l'arrendatari emprenedor podia quedar-se amb els guanys de la divisió i la inflació de la propietat característica de les terres rurals pròximes a les ciutats i encara d'antigues propietats rurals destinades a l'assentament suburbà o neourbà. Això fou especialment característic del *territorium* als voltants de Barcelona i a la zona del Vallès.¹⁰

Així, doncs, hi havia pagesos rics, ciutadans i fins i tot nobles els avantpassats dels quals havien estat simples engranatges de la maquinària senyorial. Malgrat la ideologia jeràrquica, era una societat amb una quantitat considerable de dinamisme social. No obstant això, l'organització de la societat i de l'economia estava dissenyada per a espremer la majoria rural. Els opressius drets senyorials feien quelcom més que transferir diners dels pagesos a la noblesa: servien per a identificar una classe de camperols no lliures com a serfs.

La servitud —de la qual els remences catalans només són un exemple— era una forma de tinença agrícola en què els pagesos cultivaven una terra arrendada a un superior, i era un sistema econòmic i social conegut a moltes altres parts d'Europa.¹¹ No tots els pagesos eren serfs, però tots els serfs eren pagesos. La servitud no era el mateix que l'esclavitud perquè els serfs podien casar-se i ocupaven peces de terra determinades en lloc de ser distribuïts segons la voluntat del senyor, com es feia amb els esclaus.¹² Fermament lligats a unes porcions de terra que cultivaven per a llur subsistència, els serfs no eren lliures en el sentit que se'ls impedia sortir de la propietat, a diferència dels esclaus, que eren tinguts com una mena d'eina vivent.

Els serfs, per tant, no eren lliures i, com els esclaus, la seva descendència tampoc no ho era, però mantenien una certa autonomia i personalitat jurídica. Es podrien considerar un ordre inferior de la humanitat, però, a diferència dels esclaus, van formar matrimonis vàlids i mantenien la propietat de la terra i dels béns mobles, inclosos els animals.

L'ambigüitat de la seva condició social significava que la línia entre els serfs i les persones lliures no era clara, mentre que l'esclavitud, que implicava la submissió total d'una persona a una altra, era relativament senzilla i fàcilment identificable. Els sarraïns capturats per treballar a les salines d'Eivissa o els tàrtars comprats com a esclaus domèstics a Barcelona eren propietats vivents, i com que eren estrangers no era difícil, d'acord amb els costums de l'època, de definir i aplicar la seva subordinació. No fou tan clar en el cas dels remences, els quals no tan sols eren cristians (i, per tant, posseïen una igualtat intrínseca amb els seus amos), sinó que també eren catalans.

Arreu de l'Europa medieval hi havia signes o indicis de servitud: pagaments i obligacions que determinaven si s'era lliure o s'era serf. Els mals usos i el *ius maletractandi* tenien aquesta funció a Catalunya, de manera que els *hominis de remença* eren serfs, identificats com a tals per la redempció, un signe clau de la subordinació. L'abolició de la redempció i d'altres costums simbòlicament significatius els feia legalment lliures. Catalunya no era diferent pel fet que un nombre considerable dels seus pagesos eren serfs, sinó perquè es tenia el sentiment que la servitud violava els bons usos i la llibertat dels catalans o, almenys, tendia a anar-hi en contra. Això no va ser només una preocupació dels intel·lectuals, ja que no solament hi ha rastres de l'opinió dels camperols afectats, sinó que també hi ha la sensació que els mateixos senyors se sentien de vegades incòmodes amb els mals usos. L'any 1240, Bernat de Clariana va alliberar els seus pagesos a Pallejà (just a l'est del Llobregat, prop de Molins de Rei) de l'eixorquia, la cugucia i la intestia pel bé de la seva ànima i no pas per cap tipus de compensació monetària, ja que tenia por de les penalitats que podria patir a l'altra vida com a conseqüència de les ferides que havia infligit als pagesos.¹³

Com es va implantar la servitud a Catalunya, que havia estat creada per camperols lliures en el seu període formatiu en els segles IX i X? Per què la servitud pagesa sembla que només afecta la Catalunya Vella —els territoris governats pels comtes cristians en l'era postcarolíngia— i no les regions més al sud i a l'oest conquerides als musulmans al segle XII? Per què era la servitud a Catalunya tan significativa en termes de nombre de pagesos afectats i el manteniment de l'economia va caure quan era inexistent o no gaire generalitzada en organitzacions polítiques i regions veïnes com el Llenguadoc, València, Aragó o la Provença? I per què els pagesos van reeixir a destruir l'aparell legal de la servitud al segle XV? Aquestes són qüestions fonamentals relacionades amb la història de la societat catalana en la transició de l'edat mitjana al món modern.

Malgrat la seva importància, la guerra dels camperols no va ser objecte de gaire atenció fins a l'obra de Jaume Vicens Vives en els anys 1940 i 1950 i la de Santiago Sobrequés i Vidal i Jaume Sobrequés i Callicó poc després.¹⁴ Això és així en part a causa del fet que la Guerra dels Remences es va trobar amb una guerra civil més general, que va veure la Generalitat de les Corts catalanes enfrontada contra el rei. El monarca era un aliat dels pagesos, per bé que més tard la memòria històrica catalana veu els governants Trastàmara (una dinastia castellana) com a desastrosos per a Catalunya. És difícil extreure un sol «bàndol» català d'aquest conflicte, ja que es tracta d'una guerra civil.

El fet que Catalunya, amb les seves tradicions de llibertat i de progrés comercial, fos un país amb una forma de servitud dura i duradora a l'edat mitjana no ha estat fàcil d'incorporar a la història oficial o romàntica. El 1986 es va commemorar el 500è aniversari de la Sentència arbitral de Guadalupe com una fita de l'amor català per la llibertat, però també hi va haver cerimònies oficials el 2009 per a commemorar el 650è aniversari de la Generalitat, que ha-

via encapçalat l'oposició al rei i als remences. Tant els remences com la Generalitat medieval s'han assimilat a la identitat catalana moderna, però tot el segle XV és una època difícil des del punt de vista de la inspiració tardana. Els esdeveniments de 1462-1486, en particular, no se solen commemorar en la memòria històrica, ja que es consideren capítols del procés de destrucció de la prosperitat i la independència de Catalunya, un procés que continuà en el període de dominació castellana.

És interessant veure que els primers estudis de la servitud a Catalunya van ser fets per gent de fora. Vladimir Piskorski va escriure un tractat curt sobre els mals usos publicat el 1899 dins el context de la història recent de la servitud de Rússia, i l'historiador del dret Eduardo de Hinojosa va analitzar l'evolució de la servitud catalana en termes del que ara sembla una mirada enrere excessivament llarga relacionant-la amb les institucions i les lleis imperials romanes.¹⁵

Hi ha una situació que explica que un enfocament en els mals usos i en la seva abolició el 1486 ocultí la veritable dinàmica de la subordinació dels pagesos. La guerra civil no va acabar l'arrendament als camperols o l'extracció de la riquesa dels terratinents. En el context del llarg feudalisme —la dominació aristocràtica del camp— i els seus complicats mètodes de control, la condició servil potser no és tan important. La imposició del règim senyorial es remunta al segle XI, potser abans, i aquest regim perdura fins ben entrada l'era moderna.¹⁶

De fet, la història dels remences és part de la història del règim agrari feudal, però la seva condició servil era important en si mateixa. La subordinació legal dels pagesos era un vehicle per a l'explotació econòmica i, a més, les condicions de la servitud catalana tenien un nombre de característiques inusuals que distingeixen la seva història dins dels fenòmens d'explotació senyorial del paisatge rural a escala europea.

SERVITUD I SENYORIU

L'aspecte en què l'experiència catalana s'assembla més a un model comú europeu (encara que no universal) és la imposició d'un control aristocràtic a les classes baixes. El tret més característic de l'organització social medieval és que la noblesa tenia el poder no tan sols com a resultat de la riquesa, sinó per la seva independència política i militar del govern dels reis. Els grans i fins i tot els petits magnats posseïen poders que associem a l'autoritat pública de l'Estat: la capacitat de fer la guerra, de recaptar impostos, de jutjar crims i litigis i d'exigir càstigs. Així mateix, en diversos moments i llocs regularen el comerç i encunyaren moneda. Un aspecte d'aquesta jurisdicció essencialment privada i dividida és que controlaven els pagesos del treball dels quals depenien, un control que s'exercia no solament en el sentit econòmic (tal com es podria dir que els amos de les fàbriques «controlaven» els seus treballadors en l'era industrial), sinó també legalment, mantenint els po-

ders de l'Estat, així com la capacitat de decidir arbitràriament el que convenia als seus interessos.

El fracàs del govern centralitzat convencionalment era vist pels historiadors com una característica del segle XI, que els erudits francesos van anomenar «conjuntura» o «mutació».¹⁷ Catalunya és un clar exemple d'aquest canvi social dramàtic al voltant de l'any 1000, com es demostra en l'estudi monumental de Pierre Bonnassie. Els comtes catalans tenien un poder inusual fins a l'any 1020, en què la seva posició fou desestabilitzada a favor d'una dominació aristocràtica per una combinació de factors: l'entrada d'or musulmà mitjançant el pagament de tributs, la successió de governants dèbils i la usurpació de grans senyors que construïen castells, desobeïen la justícia reial, guerrejaven entre ells i exercien la seva autoritat sobre els pagesos.¹⁸ D'alguna manera, per tant, l'origen dels remences, una classe de pagesos sotmesos, s'ha de buscar en l'era de la dominació aristocràtica.

El problema d'aquesta visió és que exagera en considerar el segle XI com un punt d'inflexió del qual depenen tots els desenvolupaments posteriors, minimitzant la diversitat d'esdeveniments i de llocs. Perquè si la reafirmació aristocràtica del segle XI va ser un fenomen àmpliament difós, no ho va ser en l'experiència particular catalana. La servitud dels remences fou una mica diferent d'altres àrees que mai no van experimentar la servitud (Normandia) o en les quals fou menys comuna o dura (Llenguadoc), o on estigué estesa però organitzada per uns altres principis (Anglaterra). Ja al segle XII trobem queixes que els pagesos feien al rei en relació amb l'opressió dels senyors i dels batlles reials, els quals exigien rescats pels pagesos, els terroritzaven, s'apoderaven de les seves propietats i els forçaven a sotmetre's a les exaccions.¹⁹ L'existència d'aquestes queixes i la seva forma oficial (conservada a l'arxiu, encara que probablement no van tenir mai resposta) demostren que aquestes imposicions eren vistes com a abusives i no eren acceptades com a drets dels senyors sobre els tinents.

En quin moment es va reconèixer legalment la pràctica habitual de violència senyorial? Hi ha una diferència significativa entre les incursions i les depredacions il·lícites i l'exercici d'una repressió sancionada institucionalment, malgrat que la pobra víctima no en notés la diferència. També és un element significatiu de la servitud catalana que aquesta havia de rebre reconeixement dels comtes, renaixents en el seu poder després de l'any 1060, però ocupats en una sèrie de lluites i compromisos amb la noblesa. A moltes parts d'Europa, el poder de l'aristocràcia militar s'exercia sobre la mà d'obra agrària, però no era institucionalitzat a tot arreu, i Catalunya fou un exemple inusualment gràfic de violència privada i dels nobles contra els camperols sancionada per l'Estat.²⁰

En aquest sentit, dues fites importants són el reconeixement reial del *ius maletractandi* senyorial en les Corts de Cervera de 1202 i la constitució de les Corts de Barcelona de 1283, coneguda amb els mots inicials «En les terres o llocs», que definia els pagaments de redempció com l'ele-

ment més significatiu de la subordinació pagesa. En ambdós casos, el rei es va veure obligat a acceptar limitacions en el seu poder. La constitució de 1202 prohibeix als tinents pagesos dels magnats de denunciar maltractaments a les Corts reials. Això no indica que el maltractament estigués justificat moralment, però la llei no permetia cap contesta i així va ser entès pels juristes com l'atorgament d'un dret que eximia els senyors dels recursos legals normals.²¹

Les Corts de Barcelona de 1283 van requerir als tinents de finques senyoriales que paguessin una multa de redempció si volien traslladar-se a terres reials. Això autoritzava el dret senyorial a percebre un pagament de manumissió i, en efecte, el rei renunciava a la possibilitat d'establir nous tinents, independentment d'on vinguessin. La constitució de 1283 va anar més enllà de la de 1202 en distingir els diferents graus de senyoriu basats en el territori. S'hi refereix com «la terra o els llocs on els camperols [*homines*] estan acostumats a fer els pagaments de redempció».²² En aquella època, la distinció territorial es basava en el riu Llobregat, que marcava una separació aproximada entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova. De fet, hi hagué algunes famílies remences més enllà del Llobregat, en regions com el Penedès o la Conca de Barberà, i hi havia molts camperols lliures a l'est i al nord d'aquesta suposada línia divisòria.²³ El riu va servir per a explicar l'aparent anomalia de les condicions de llibertat entre els pagesos catalans i també com a exemple de les diferents lleis que s'aplicaven dins de Catalunya, d'altra banda entesa com un territori amb una llei pública única.

La idea d'una terra de llibertat enfront d'una terra de servitud té l'origen en la conquesta catalana dels territoris que havien estat musulmans, que va començar amb la caiguda de Tarragona el 1118 i va culminar amb la captura de Lleida i Tortosa i les seves zones d'influència els anys 1148-1149. Es van oferir als pobladors cristians privilegis que els eximien de les diverses formes arbitràries d'exacció, i la concessió freqüent de les franqueses va afectar els nous territoris de manera desproporcionada. Una mostra d'aquest èxit va ser que en determinades zones de la Catalunya Vella, especialment les més properes a la frontera nord, els senyors es van veure obligats a concedir cartes semblants per tal d'evitar que els pagesos marxessin a zones properes a la recerca de millors condicions i induir-los a poblar assentaments acabats de fortificar.²⁴ La Catalunya Vella es veia cada cop més com el territori de la servitud i el mapa de les organitzacions pageses que participaven en la compensació per la supressió dels drets opressius del senyor l'any 1488 mostra que aquesta distinció s'havia convertit en una realitat.²⁵

Els orígens d'aquesta distinció es remunten al principi del segle XIII. El Llobregat era el límit entre el Penedès (que es va beneficiar dels privilegis concedits a Vilafranca) i la resta del comtat de Barcelona.²⁶ El 1215, el monestir de Sant Llorenç del Munt va afirmar que un tal Ramon Fabre era el seu servent, una afirmació que ell va negar. L'abat va dir que tots els seus tinents d'«aquest costat» del Llobregat

(*citra Lupricatum*) eren serfs. Mentre Sant Llorenç del Munt perdia aquesta impugnació, el Llobregat esdevenia una frontera reconeguda oficialment a la segona meitat del segle XIII. El jurista Pere Albert, autor del que es va convertir en la declaració oficial dels costums feudals, diu que la Catalunya Vella consisteix en el bisbat de Girona, la majoria de la diòcesi de Vic i la part de la diòcesi de Barcelona que s'estén a l'est del Llobregat. Aquí els vassalls (*homines solius*) que no són cavallers estan tan lligats als amos que els seus fills no poden marxar de la terra ni casar-se sense el permís del senyor. Per obtenir la llibertat, han de pagar una multa de redempció. A l'oest del Llobregat, ni cavallers ni pagesos es veuen limitats en aquest sentit.²⁷ Els estudiosos del dret dels segles XIV i XV insistien en aquesta distinció i van inventar-ne una explicació històrica: Carlemany havia demanat als catalans que ajudessin els seus exèrcits a alliberar-se de la dominació àrab. Alguns homes valents (els avantpassats dels nobles de la Catalunya Vella) van respondre a aquesta crida, però molts habitants no ho va fer. Carlemany va arribar al Llobregat i va ordenar que els cristians que no s'havien presentat a ajudar-lo en la conquesta fossin sotmesos a servitud, i específicament als mals usos. Aquest mite històric era una manera de reconèixer la contradicció entre els mals usos i els ensenyaments bàsics de la llei catalana i fins i tot de la llei divina, que sostenien que els cristians no havien de sotmetre altres cristians. La servitud dels remences era un càstig lícit pels pecats d'un passat llunyà però autoritari. La llegenda també explica el Llobregat com la frontera entre la servitud de la Catalunya Vella en els antics territoris carolingis i la llibertat de les regions conquerides pels catalans al segle XII.²⁸

A l'època de Bertran de Ceva, Joan de Socarrats i altres juristes baixmedievals, els mals usos en general i no només la redempció s'havien convertit en els signes de servitud i en el fonament del suposat càstig per la covardia dels avantpassats dels remences. A diferència del pagament de redempció, que sempre s'havia aplicat exclusivament als serfs, l'eixorquia i la intestia havien estat pagades per homes lliures, fins i tot pels nobles.²⁹ La separació cada cop més gran tant de concepte com econòmica entre les formes de jurar fidelitat de cavallers i pagesos va significar que algunes obligacions havien esdevingut honorables i d'altres des-honorables. El propòsit de recollir els mals usos i el *ius maletractandi* era indicar bastant gràficament la subordinació d'un segment de la pagesia i la seva dependència als capricis del senyor. Aquests pagaments eren de naturalesa arbitrària i contrastaven amb els bons usos ordinaris de Catalunya per mostrar el poder dels senyors i restringir, almenys en teoria, la capacitat dels camperols afectats per tal que no busquessin suport forà en el rei o en altres senyors alternatius.

Els drets de les poblacions eren definits per l'exempció d'aquestes taxes.³⁰ Els privilegis concedits als pobladors de la Catalunya Nova, així com a les poblacions del nord prop de la discutida frontera amb França, convertiren la immunitat als mals usos en una atracció per a la immigra-

ció. Hi havia, doncs, una geografia de la servitud que marcava no solament la diferència entre la Catalunya Nova i la Catalunya Vella, sinó també la identificació de llocs privilegiats a través de les franqueses a les viles i altres establiments afavorits. Al final del segle XII i començament del XIII, quan es va definir la servitud i els qui hi estaven subjectes, a les formes d'exempció de la servitud se'ls va donar un caràcter complementari. Tanmateix el mapa de l'exempció no era estàtic. Els habitants de Sant Celoni, al Vallès Oriental, van haver de lluitar contra els cavallers de l'Hospital que repetidament durant el segle XIII i principi del XIV reclamaven que, com a propietaris i titulars de la jurisdicció, tenien dret a imposar els mals usos. El fet que els vilatans guanyessin mostra el seu poder i la seva habilitat, però que els hospitalers poguessin fer pressió contra les seves reclamacions amb proves documentals impecables és també revelador en una direcció diferent.³¹

La rellevància dels mals usos no era merament simbòlica o instituïda per la conveniència dels legisladors. Tot i que els gravàmens sobre l'herència o l'adulteri no podien, per la seva naturalesa, constituir exaccions senyorialment rutinàries, representaven sancions importants que significaven, generalment, la confiscació d'un terç dels béns mobles (mobiliari i bestiar). El dret senyorial de la intestia semblaria fàcil d'evitar amb la redacció del testament, però els senyors van ser capaços d'impedir la creació d'aquests documents i fins i tot van poder demanar la multa no tan sols als pagesos homes que van morir en aquesta condició, sinó també a les vídues. L'eixorquia, és a dir, la mort sense un hereu home, també es podia definir com a beneficosa (des del punt de vista del senyor) per tal com afectava qualsevol propietat sense un fill mascle de dotze anys d'edat o més com a successor.³²

En un col·loqui entre camperols i senyors l'any 1463, els nobles van respondre les queixes dels pagesos sobre els mals usos al·legant que no eren gaire rendibles.³³ Per contra, els documents usuals de disputes sobre aquests drets suggereixen que eren una font d'ingressos considerable.³⁴

Respecte al *ius maletractandi* es pot pensar que es tractava d'un extrem merament teòric dels privilegis senyorials, però els senyors el van aplicar i fou objecte de queixes i litigis, com en un cas relacionat amb terres i pagesos prop de Castellfollit a principis del segle XIV o com en una opinió legal respecte a un cas concret a la comarca de la Segarra, que fou discutit pels juristes, els quals van trobar que la llei era odiosa, però vàlida.³⁵

ORÍGENS DELS REMENCES

A un nivell bàsic és evident que, a Catalunya, la servitud es va originar en relació amb el triomf del senyoriu aristocràtic, que s'ha denominat feudalisme. A partir de l'esmentada i magnífica síntesi de Pierre Bonnassie feta als anys 1970 i durant les dècades següents, el poder militar i econòmic de la noblesa terratinent s'ha vist com l'impuls de la naturalesa de la societat catalana i l'exportació de

moltes de les seves institucions a València i a les illes Balears.³⁶ El segle XI, més concretament els anys 1020-1060, identificats per Bonnassie, va ser el moment clau en què el poder comtal centralitzat fou desafiat i els nobles s'atribuïren castells, tributs, jurisdicció i exèrcits privats. Es va concedir a l'elit militar l'oportunitat d'extorsionar els pagesos, la feina dels quals sostenia la seva cara vida. Els trastorns del segle XI van debilitar la força política dels comtes i van eliminar la protecció que l'autoritat pública atorgava als camperols. Fins i tot quan es van restablir el poder i la jurisdicció comtals, l'hegemonia arbitrària senyorial i l'opressió dels batlles reials més poderosos i altres administradors van degradar la situació dels pagesos, les denúncies de maltractament dels quals han sobreviscut en *querimoniae commovedores*, memoràndums d'abusos especialment comuns al segle XII que eren presentats als comtes però que, en vista del silenci, no degueren ser considerats.³⁷

Podem veure el creixement de la servitud a través dels documents en virtut dels quals els camperols paguen per la seva llibertat, o cartes que els fan entrar en una relació de dependència, o d'altres en què reconeixen que aquest vincle ja existeix. Els primers documents de redempció daten de mitjan i finals del segle XII. Al voltant de l'any 1200 aquests tres tipus de documents esdevingueren molt comuns en gran part de la Catalunya Vella, especialment a les diòcesis de Girona i Vic: 1) Cartes en què els pagesos es comprometien a residir en una propietat concreta i reconeixien la seva obligació de pagar la manumissió per traslladar-se a un altre lloc; 2) Aquelles en què es proclamen ells mateixos com a «pertinença» del senyor en els seus cossos, les seves possessions i els seus descendents, però no van acompanyades de cap menció explícita dels mals usos que no sigui la redempció; 3) El pagès paga una multa de manumissió i és alliberat pel senyor. Normalment, l'exremença ràpidament entra en una altra tinença servil a través d'un document del tipus 1.

La difusió d'aquests documents i la seva evolució en forma de registres formularis durant el segle XIII semblen haver establert el que podríem considerar un sistema remença. El pagament de les multes de redempció no significava necessàriament la degradació del pagès a una posició d'indefensió respecte al senyor. En molts casos, aquests pagaments servien per a incrementar els ingressos senyorials i no per a ser una forma de control, part de la dinàmica d'un sistema d'explotació agrària i de recerca de fonts d'ingressos per part dels propietaris.³⁸ El segle XIII va veure la construcció de les institucions de la servitud pagesa i l'elaboració de la seva estructura legal. Ambdues realitats van lligades, però la darrera és més que una mera justificació de la primera. En les *Commemoracions*, el jurista Pere Albert definia les característiques de l'estatus servil, i a l'època en què les escrigué els documents demostren evidències de qui era i qui no era serf.³⁹ L'obligació dels mals usos, en particular el pagament de redempció, va definir, segons la teoria legal, la natura servil d'algunes tinençes pageses. A més, el *ius maletractandi* va servir com un tipus d'emblema de l'eli-

minació per als remences de les proteccions legals normals consagrades en la llei catalana. Els documents pels quals els pagesos entraven en servitud, si reconeixem que tal vincle existia, o pels quals en sortien, definien d'una manera pràctica una classe de gent subjecta a un control més gran per part del senyor del que haurien tingut en els acords anteriors de tinença de terra a Catalunya. Si la reafirmació de l'aristocràcia al segle XI fou el primer pas per a l'explotació i l'organització de la pagesia, les definicions pacífiques codificades legalment del segle XIII en representen un de segon, i en la meua opinió crucial, en l'establiment dels remences.

Clarament, hi ha una etapa posterior en la qual el sistema remença esdevindrà discutit i es donà una crisi del règim senyorial que culminà amb les guerres de 1462-1486. A partir de la dècada de 1380, l'agitació camperola contra les formes d'explotació del règim senyorial va pertorbar la vida al camp i va induir els reis a intentar alleugerir, d'una manera inconsistent però urgent, el que es reconeix com un conjunt de pràctiques sobre els pagesos que anaven en contra dels costums catalans en comparació amb tots els altres membres de la nació.⁴⁰ L'any 1388, el rei Joan I va ordenar al seu arxiver que cerqués un document que demostrés que «el temps de la servitud ja havia passat», cosa que implicava que si els camperols havien estat sotmesos com a conseqüència de la seva incapacitat per ajudar els exèrcits alliberadors de Carlemany (com argumentaven els legisladors), no es tractava d'un càstig que se suposava que s'infligia per sempre, sinó que tenia una durada limitada.⁴¹ A principis del segle XIV, la reina Maria de Luna va intentar, sense èxit, intervenir amb el seu parent, el papa Benet XIII, per abolir els mals usos a les terres que pertanyien a l'Església.⁴²

Les raons de les revoltes camperoles tenen alguna cosa a veure amb la crisi econòmica i demogràfica del segle XIV, accentuades, si no causades, per la pesta negra de 1348 i els brots successius de pesta que van afectar l'economia europea i que amb el temps van tenir un efecte en particular a Catalunya. El problema és en l'expressió «amb el temps». El segle XIV, amb les seves fams i guerres, no fou, però, un període de decadència uniforme.⁴³ La pesta negra, encara que fos un cataclisme, no pot ser assenyalada com la causa directa de tot el desenvolupament del segle i mig següent. No obstant això, hi ha un fenomen europeu comú en resposta a la disminució de la població com a conseqüència de l'epidèmia, segons el qual els pagesos supervivents, per les lleis del mercat de l'oferta i la demanda, haurien disposat de millors condicions atesa la reducció de la mà d'obra. En la mesura que no van obtenir millors condicions d'explotació de la terra, el ressentiment contra la intransigència senyorial va crear un seguit de manifestacions violentes i insurreccions.⁴⁴

Podem veure el conflicte a Catalunya no tan sols a través dels incidents de la resistència camperola, sinó també en els textos dels juristes que intentaven explicar la servitud catalana. Els juristes citaven repetidament el *ius maltractandi* promulgat a Cervera el 1202 i la necessitat de redempció codificada a Barcelona el 1283. De vegades

reconeixien que els mals usos i especialment el dret *de facto* dels senyors de maltractar arbitràriament els serfs violaven les normes de la llei catalana i també els preceptes de la llei romana i fins i tot de la divina (cristiana). Joan de Socarrats, que escriví durant la guerra civil, admetia que la intestia i l'eixorquia eren «oneroses i odioses», però tanmateix permeses. Afirmava que era possible que la llei natural fos derogada per institucions i regles humanes.⁴⁵ No tots els seus col·legues n'estaven tan segurs. Quan escrivia sobre el dret de maltractar, Tomàs Mieres negava, a la dècada de 1440, que una legislació així pogués considerar-se vàlida, pel fet que violava principis bàsics de la llei divina.⁴⁶

Fou per respondre a aquestes preocupacions que es desenvoluparen els orígens llegendaris dels remences en la història de la conquesta de Carlemany. Els pagesos eren maltractats, sens dubte, i sovint es violaven els drets normals dels catalans, però la seva opressió estava justificada històricament per un acte de covardia o traïció que hauria estat digne de la mort dels seus avantpassats. Hi ha tota mena de violacions lícites de la llei natural i divina, com l'empresonament o l'esclavitud, i són justificades en la base de crims comesos o de captura en batalla (la raó clàssica per al captiveri).

L'efecte del mite històric dels orígens de la servitud catalana situaria els remences fora de la nació catalana. És impossible mesurar-ne el grau de convenciment, però se'n conserva una resposta per part dels pagesos, o almenys a través de les formulacions dels seus advocats en la vigília i durant la guerra civil. Els anys 1448 i 1449, el rei Alfons IV va permetre als remences escollir representants per formar un sindicat que havia de recaptar diners dels pagesos per comprar els drets dels senyors sobre els seus cossos (això és, els drets de tenir-los com a serfs). El pròleg d'un registre de les reunions per a reivindicar la llibertat, a les quals van assistir uns vint mil pagesos, ofereix una declaració tant religiosa com històrica de la injustícia d'imposar la servitud als catalans cristians.⁴⁷ Crist, en sacrificar-se, va alliberar la humanitat de la servitud del dimoni i va restaurar la seva llibertat original perduda per la caiguda d'Adam (una idea derivada del papa Gregori I). Els serfs no eren descendents de covards o traïdors cristians en el moment de l'alliberament del domini de l'islam, sinó més aviat descendents de musulmans que no s'havien convertit inicialment al cristianisme. Els mals usos se suposava que no s'havien d'imposar mai als cristians i de fet tots els habitants de la Catalunya Vella feia molt temps que eren cristians. La perpetuació dels mals usos per aplicar-los als catalans cristians era una violació de la llei natural i divina i també de la raó històrica per la qual s'havien inventat els costums opressius que se suposava que s'havien d'aplicar als musulmans recalcitrants.

El que és extraordinari d'aquest document, igual que en les negociacions de pagesos i senyors durant la revolta, és l'habilitat dels pagesos per emmarcar les queixes i contradir les justificacions dels senyors i els seus apòlogistes al-

legant que eren pràctiques manifestament injustes. Aquest document no es pot considerar un monument a les teories modernes dels drets humans; s'aplica específicament als remences com a cristians i com a membres de la comunitat política catalana més que no pas a la humanitat en un sentit universal. No obstant això, la defensa de la llibertat natural com la condició bàsica de la humanitat apareix aquí no simplement com una teoria apresada de la natura i com un tipus de llei, sinó com una cosa entesa i defensada per la gent corrent.

La imposició de la servitud a Catalunya pot ser el resultat d'esdeveniments contingents més que no pas un procés inevitable amb un únic inici. Es relaciona amb el poder d'una aristocràcia militar amb terres que caracteritzava gran part d'Europa, però que tingué formes diferents en cada lloc, i també dins la mateixa Catalunya. L'aspecte més inusual de l'experiència catalana és l'abolició oficial de la servitud amb la sentència de 1486. Com a rerefons també trobem una sèrie d'esdeveniments que inclouen els monarques i el patrimoni, les ciutats i els pagesos catalans. Darrere dels esdeveniments, tanmateix, hi ha un concepte de llei, drets i costums que demostren el poder de les idees per donar forma a la societat i la capacitat de la gent més enllà dels cercles erudits del poder d'estar involucrats en aquest procés.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] El terme *homines de redemptione* es troba per primer cop en un text del començament del segle XIV de l'erudit jurista Bertran de Ceva, editat per Paul FREEDMAN. «Catalan Lawyers and the Origins of Serfdom». *Mediaeval Studies*, núm. 48 (1986), p. 313-314. *Redemptio* i les seves variants es troben molt abans, ja al segle XII, però es refereixen a la gent afectada com a *homines* (homes) o *homines proprii* (homes que pertanyen a un senyor).
- [2] La resolució de 1486 fou precedida per una suspensió dels mals usos per part del rei Alfons IV el 1457, que es promulgà el 1458. Tingué efectes permanents en algunes jurisdiccions, com els territoris de les fundacions caritatives (l'Almoina) de la catedral de Girona. Rosa LLUCH BRAMON. *Els remences: la senyoria de l'almoina de Girona als segles XIV i XV*. Girona 2005, p. 389-408.
- [3] Marc BLOCH. *Feudal Society*, trad. L. A. Manyon. University of Chicago Press, Chicago 1961, 2 v.; Georges DUBY. *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, trad. Howard B. Clarke. Weidenfeld and Nicholson, Londres 1974. El règim senyorial a Catalunya està resumit a Josep Maria SALRACH. «Orígens i transformacions de la senyoria a Catalunya (segles IX-XIII)». *Revista d'Història Medieval*, núm. 8 (1997), p. 22-56.
- [4] Thomas A. BRADY. *Turning Swiss: Cities and Empire, 1450-1550*. Cambridge University Press, Cambridge 1985; William L. URBAN. *Dithmarschen: A Medieval Peasant Republic*. Edward Mellen Press, Lewinston (NY) 1991; Roland VIADER. *L'Andorre du IX^e au XIV^e siècle: Montagne, féodalité et communautés*. Presses Universitaires du Mirail, Tolosa de Llenguadoc 2003.
- [5] Sobre el feudalisme català en relació amb la societat agrària, Flocel SABATÉ. *La feudalización de la sociedad catalana*. Universidad de Granada, Granada 2007. Sobre el mas a l'era de les revoltes remences, Rosa LLUCH BRAMON. «De nuevo sobre los mansos bajomedievales catalanes». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Grupo CEMA, Saragossa 2010, p. 89-108. Sobre l'establiment del mas, Víctor FARRÍAS ZURITA. *El mas i la vila a la Catalunya medieval: els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. Universitat de València, València 2009.
- [6] Gaspar FELIU. *La llarga nit feudal: mil anys de pugna entre senyors i pagesos*. Universitat de València, València 2010, p. 169-181.
- [7] Lluís TO FIGUERAS. «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la "remença" catalane». *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, vol. 112, núm. 2 (2000), p. 827-865.
- [8] Rosa LLUCH BRAMON. *Els remences...*, op. cit., p. 357-362.
- [9] Sobre l'exemple de dos pagesos, Miquel SÁNCHEZ GONZÁLEZ. «Romeu de Galliners i Guillem de Noguera, dos pagesos enriquits al Vallès dels segles XIII-XIV». *Estudis Històrics de l'Arxiu de Protocols*, núm. 21 (2003), p. 7-28.
- [10] Pere BENITO I MONCLÚS. *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. CSIC, Barcelona 2003; Mercè AVENTÍN I PUIG. *La societat rural a Catalunya en temps feudals*. Columna, Barcelona 1996; Jaume VILAGINÉS. «Senyors i pagesos: Les relacions socials i la seva expressió en l'espai de Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)». A: Jaume VILAGINÉS. *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006, p. 117-130.
- [11] Les varietats de servitud europea són estudiades en una col·lecció d'articles a *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, vol. 112, núm. 2 (2000), titulada «La servitude dans les pays de la Méditerranée occidentale chrétienne au XII^e siècle et au-delà: Déclinante ou renouvelée?» (p. 633-1085); i a *Forms of Servitude in Northern and Central Europe: Decline, Resistance and Expansion*, ed. Paul Freedman i Monique Bourin. Brepols, Turnhout 2005.
- [12] Sobre la servitud en contraposició a l'esclavatge, vegeu un conjunt d'articles en el mateix volum de *Mélanges* citat a la nota 11: «Les formes de la servitude: esclavages et servages de la fin de l'Antiquité au monde moderne» (p. 493-631).
- [13] Biblioteca de Catalunya, Arxiu, Reg. 27725, pergami 17 GF: «...pro salute anime mee ne in futurum valeat penam sustinere pro iniuriis subditis meis illatis...».
- [14] Jaume VICENS VIVES. *Historia de los remensas (en el siglo XV)*. Imprenta Clarasó, Barcelona 1945; Jaume VICENS VIVES. *Juan II de Aragón, 1398-1479: Monarquía y revolución en la España del siglo XV*. Teide, Barcelona 1953

- (nova edició: Urgoiti, Pamplona 2003); Jaume VICENS VIVES. *El gran sindicato remensa*. CSIC, Madrid 1954; Jaume VICENS VIVES. *Els Trastàmars*. Teide, Barcelona 1956; Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil catalana del segle xv*. Edicions 62, Barcelona 1972. Vegeu també recentment Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autònoma medieval en un context conflictiu». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 29 (2008), p. 153-249; Miquel FREIXA. *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*. Base, Barcelona 2010; Alan RYDER. *The Wreck of Catalonia: Civil War in the Fifteenth Century*. Oxford University Press, Oxford 2007.
- [15] Vladimir PISKORSKI. *El problema de la significación y del origen de los seis «mala usos» en Cataluña*, trad. Julia Rodríguez Danilevsky. Universitat de Barcelona, Facultat de Dret, Barcelona 1929 (publicat en rus a Kíev el 1899); Eduardo de HINOJOSA. *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*. Suárez, Madrid 1905 (nova edició: Urgoiti, Pamplona 2003).
- [16] Sobre el suposat origen dels remences al segle xi, Pierre BONNASSIE. *La Catalogne du milieu du x^e à la fin du xi^e siècle: croissance et mutations d'une société*. Vol. 2. Tolosa de Llenguadoc 1976, p. 809-828. Sobre les condicions agràries tant abans del segle xi com després de l'edat mitjana, Gaspar FELIU. *La llarga nit feudal...*, p. 93-109 i 195-328.
- [17] La importància dels canvis de l'any 1000 com un punt d'inflexió històric fou qüestionada per Dominique BARTHÉLEMY. «La mutation feudal, a-t-elle eu lieu?». *Annales E.-S.-C.*, núm. 47 (1992), p. 767-775, i encara més aprofundida a *La mutation de l'an mil, a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des x au xi siècles*. Fayard, París 1997.
- [18] Pierre BONNASSIE. *La Catalogne du milieu...*, p. 541-646. El paradigma de la violència feudal és discutit a Gaspar FELIU. *La llarga nit feudal...*, p. 111-131.
- [19] Thomas N. BISSON. *Tormented Voices: Power, Crisis, and Humanity in Rural Catalonia, 1140-1200*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1998; Blanca GARÍ. «Las querimonias feudales en la documentación catalana del siglo XIII (1131-1178)». *Medievalia*, núm. 5 (1985), p. 7-49; Pere BENITO I MONCLÚS. «Els "clamores" de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30, 2 (2000), p. 851-885; Víctor FARIAS ZURITA. «Una querimonia desconeguda procedent de l'antic arxiu de Sant Cugat del Vallès (ca. 1160-1162)». *Guasac*, núm. 3 (1994), p. 99-104.
- [20] Thomas N. BISSON. *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship, and the Origins of European Government*. Princeton University Press, Princeton 2009, p. 499-514, esp. p. 511: «So there it is [referint-se al *ius maletractandi*]: the *ne plus ultra* of bad lordship! Nowhere else in medieval Europe do we find anyone seeking to legislate as rightfully customary a regime conceded to be unjust.»
- [21] *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*. Vol. 1, part 1. Viuda e hijos de M. Telo, Madrid 1896, p. 86: «Ibidem etiam constituit inviolabiliter quod si domini suos rusticos male tractaverint, vel sua eis abstulerint, tam ea que sunt in pace et treuga quam alia, nullo modo tenantur Domino Regi in aliquo...» Vegeu Paul FREEDMAN. «The Catalan "ius maletractandi"». A: Paul FREEDMAN. *Church, Law and Society in Catalonia, 900-1500*. Variorum, Aldershot 1994, article núm. XIII.
- [22] *Cortes de los antiguos...*, p. 147: «Item quod in terris sive locis ubi homines redimi consueverint non transferant domicilia sua ad loca nostra nisi se redimerint.»
- [23] Agustí ALTISENT. «Per a la història de Senan (1159-1264)». *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, núm. 3 (1981), p. 155-195; Paul FREEDMAN. «La condition des paysans dans un village catalan du XIII^e siècle». *Annales du Midi*, núm. 94 (1982), p. 231-244.
- [24] Pere BENITO I MONCLÚS. «Aux frontières de la servitude: coutume de Cerdagne versus observance de Catalogne dans une renonce aux "mauvais usages" et services forcés (1324)». En premsa.
- [25] Jaume VICENS VIVES. *El gran sindicato...*, mapa entre les pàgines 104 i 105. Vegeu també el mapa de les comunitats pageses en un intent anterior fracassat per aconseguir el mateix objectiu a M. Mercè HOMS I BRUGALAS. *El sindicat remença de l'any 1448*. Ajuntament de Girona, Girona 2004, p. 16.
- [26] *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, ed. Josep Rius Serra. Vol. 3. CSIC, Barcelona 1947, p. 392-393, citat a Pere BENITO I MONCLÚS. «Aux frontières...».
- [27] *Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*, ed. Josep Rovira i Ermengol. Barcino, Barcelona 1933, p. 179-181. Sobre Pere Albert, vegeu Elisabet FERRAN I PLANAS. *El jurista Pere Albert i les Commemoracions*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2006.
- [28] Paul FREEDMAN. «Catalan Lawyers...», p. 313-314.
- [29] *Usatges de Barcelona: El Codi a mitjan segle XII*, ed. Joan Bastardas. Fundació Noguera, Barcelona 1984, p. 102 (núm. 65-69) i 150 (núm. 117-138).
- [30] Lluís TO FIGUERAS. «Drets de justícia i masos; hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença». *Revista d'Història Medieval*, núm. 6 (1995), p. 143-144.
- [31] Paul FREEDMAN. *Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*. Cambridge University Press, Cambridge 1991, p. 108-109.
- [32] Gaspar FELIU. *La llarga nit feudal...*, p. 174-176.
- [33] *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*. Vol. 20. Imprenta del Archivo de la Corona de Aragón, Barcelona 1861, p. 27-30.
- [34] Exemples a Paul FREEDMAN. *Origins...*, p. 133-134.
- [35] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Violència señorial en la Catalunya Vieja: la possible pràctica del "ius maletractandi" en el término de Castellfollit (primer tercio del siglo XIV)». *Miscel·lània de Textos Medievales*, núm. 8 (1996), p. 201-229; Paul FREEDMAN. «The Catalan...».
- [36] *La formació i expansió del feudalisme català*, ed. Jaume Portella i Comas. Col·legi Universitari de Girona, Girona

- 1986; *El feudalisme comptat i debatut: formació i expansió del feudalisme català*, ed. M. Barceló *et al.* Universitat de València, València 2003.
- [37] Vegeu la nota 15.
- [38] Lluís TO FIGUERAS. «Servitude et mobilité paysanne...», p. 847-865.
- [39] *Usatges de Barcelona i Commemoracions...*, p. 174-175 i 179-181.
- [40] Un exemple de revolta pagesa al Maresme l'any 1391 és descrit a Coral CUADRADA. *El Maresme medieval: Les jurisdiccions baronials de Mataró i Sant Vicenç/Vilassar (hàbitat, economia i societat, segles X-XIV)*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 1988, p. 655-657.
- [41] Arxiu de la Corona d'Aragó, Registre 1955, fol. 105v-106r.
- [42] Francesc MONSALVATJE. *Noticias históricas*. Vol. 13. *Historia de la guerra social de las Remensas*. Juan Bonet, Olot 1906, documents núm. 1739 i 1740, p. 169-175. Sobre la reina Maria, vegeu Núria SILLERAS FERNÁNDEZ. *Power, Piety, and Patronage in Late Medieval Queenship: Maria de Luna*. Palgrave. Macmillan, Nova York 2008, p. 109-112.
- [43] Un consens històric més optimista del segle XIV és exemplificat a Monique BOURIN, Sandro CAROCCI, François MENANT i Lluís TO FIGUERAS. «Les campagnes de la Méditerranée occidentale autour de 1300: tensions destructrices, tensions novatrices». *Annales HSS*, núm. 3 (juliol-setembre 2011), p. 663-704. Una visió matisada dels inicis de la crisi del segle XIV basada en evidències arqueològiques d'Anglaterra es pot trobar a Christopher DYER. «The Crisis of the Early Fourteenth Century: Some Material Evidence from Britain». A: *Écritures de l'espace social: Mélanges d'histoire médiévale offerts à Monique Bourin*, ed. L. Feller *et al.* Publications de la Sorbonne, París 2010, p. 491-506.
- [44] Vegeu els treballs sobre diverses parts d'Europa a *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500*, ed. Harry Kitsikopoulos. Routledge, Nova York i Londres 2012.
- [45] Joan de SOCARRATS. *In tractatum Petri Alberti canonicis Barchinonensis de consuetudinibus Cathalonie inter Dominos et Vasallos*. Johannes Gordiola, Barcelona 1551, p. 503 i 507.
- [46] Tomàs MIERES. *Apparatus super Constitutionibus curiarum generalium Cathalonie*. Vol. 2. Sebastianus a Cormellas, Barcelona 1621, p. 513.
- [47] Vegeu M. Mercè HOMS I BRUGALAS. *El sindicat remença...*, p. 45-47.

NOTA BIOGRÀFICA

Paul Freedman es va doctorar en història a la Universitat de Califòrnia a Berkeley i és professor d'història a la Universitat de Yale (EUA). El seu treball doctoral es va centrar en la Catalunya medieval i com el bisbe i els canonges van interactuar amb els elements poderosos i febles de la societat laica de Vic. Això va donar lloc a la publicació de *La diòcesi de Vic: Tradició i regeneració a la Catalunya medieval* (1983). És especialista en història social medieval, història d'Espanya, estudis comparatius dels camperols, el comerç de productes de luxe i la història de la cuina. Ha escrit sobre l'Església, les institucions, la societat i la pagesia catalanes dels segles X al XV. És membre de l'Acadèmia Medieval d'Amèrica i també de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans.